

कला व कृत्रिमता

संस्कृत काव्ये कृत्रिम आहेत अशी टीका मॉनियर विल्यम्स, विष्टरानिट्झ प्रभृति पाश्चात्य पण्डितांनी केली आहे. उलट मला काव्यानन्दाची प्रतीति प्रथमतः संस्कृत काव्यवाचनानेच मिळाली, इंग्रजीची सारी गोल्डर ट्रेझरी पालथी घालूनही ग्रेची एलिजी व टेनिसन्ची लोटस ईटर्स या दोनच कविता मला मनापासून आवडल्या वाकीच्या वाचल्यावर 'चांगल्या आहेत' असे वाटले, पण त्या पुनःपुन कधी वाचाव्याशा वाटल्या नाहीत व अमुक कवितेत अमुक लिहिले आहे असे सांगण्याइतपत त्या लक्षातही राहिल्या नाहीत. माझ्या व पाश्चात्य पण्डितांच्या या परस्परविरुद्ध अनुभवांची संगति कशी लावायची? कृत्रिमता म्हणजे काय? उत्कृष्ट काव्याचा निकष कोणता? वगैरे प्रश्न या सम्बन्धी उद्भवतात. त्यांचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

पद्य की मोडलेले गद्य ?

इंग्रजी कविता मला न आवडल्याचे प्रधान कारण हे होते की त्या सरळ गद्यात न लिहिता तथाकथित 'छन्दात' लिहून या कवींनी काय सावले?' असा मला प्रश्न पडे, ते छन्द चालीवर म्हणता येत नाहीत. उलट मी ते चालीवर म्हणण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा हे संस्कृतचे श्लोक नाहीत असे एका इंग्रजी प्रोफेसराने मला हटकले व स्वतः ती कविता कशी वाचावी याचे प्रात्यक्षिक करून दाखविले. तुम्ही म्हणता ती कविता नसून तोडमोड केलेले गद्य आहे असे मी म्हणालो. तेव्हा काव्य हे पठनासाठी [recitation] आहे हा ग्रह सोडल्याशिवाय तुम्हाला इंग्रजी कवितेचे मर्म कळणार नाही असे प्रोफेसर महाशयांनी उत्तर दिले.

गायन-म्हणजे गीतगायन वा रागदारी आणि गद्य यांच्यामध्ये श्लोकपठन नावाचा एक प्रकार आहे, संगीताचा गंधही नसलेल्यांना तो साध्य आहे, स्वरलुब्ध कानांचे त्याने समाधान होत नसले तरी अर्थावर लक्ष केन्द्रित असल्यास केवळ मनात कविता म्हणण्यापेक्षा छन्दाच्या चालीवर तिचे पठन केल्याने अधिक आनंद होतो असा साक्षात् अनुभव आहे.

मेघदूताचे ११५ श्लोक मन्दाक्रान्ता वृत्ताच्या चालीवर एका बैठकीत म्हटले तर अर्थावर ज्यांचे लक्ष केन्द्रित नाही अशा लोकांना ते एकसुरी व कण्टाळवाणे वाटेल. पण पठनाच्या जागी गायनाची अपेक्षा करण्यात त्यांचीच चूक होत असते. संत्री खाताना त्यांची चव उसासारखी लागेल अशी अपेक्षा करून मग संत्री आंबट आहेत म्हणून त्यांना नावे ठेवण्याचा हा प्रकार झाला. आंबट गोडपणा हेच संत्र्याचे वैशिष्ट्य आहे. ज्याला तेच नको आहे त्याने संत्री खाऊ नयेत, त्याचप्रमाणे छन्दाची चाल हेच छन्दोबद्ध काव्याचे वैशिष्ट्य आहे, एकाच खण्डकाव्यात वा महाकाव्याच्या एकाच सर्गात ती बदलावी अशी अपेक्षा नाही. अर्थाकडे लक्ष देऊन हे पठन केले वा ऐकले तर या पठनातला एकसुरीपणा खटकत नाही.

संगीत आणि मीठ

अर्थाकडे लक्ष दिले नाही तर ज्याला काव्यगायन म्हणतात ते देखील एकसुरी वाटते. याचा प्रत्यय ध्यायचा असेल तर एखाद्या न कळणाऱ्या भाषेतले काव्यगायन ऐकावे. किती वेळ ऐकवेल! उलट

डॉ. नी. र. वऱ्हाडपांडे

रागदारीतले गाणे कितीही अपरिचित भाषेतले असले तरी रज्जक होऊ शकते. कण्ठातून निघालेले गाणे तर सोडाच, वाद्यातून निघालेली रागदारी देखील तासून तास आनन्द देऊ शकते. तात्पर्य संगीत ही अर्थाशी सम्बद्ध नसलेली स्वतंत्र कला संगीत नाही, अर्थाचा प्रभाव वाढविण्यासाठी स्वर व ताल यांचे साहाय्य घेणे म्हणजे काव्यगायन. त्यात अर्थ प्रधान आहे, पदार्थ रुचकर व्हावा म्हणून त्यात मीठ टाकतात. पण मिठाने पदार्थ रुचकर झाला म्हणून कोणी नुसतेच मीठ खाऊन जाईल तर त्याला ओकारी येईल, श्लोक पठनातील अर्थाकडे दुर्लक्ष करून जे लोक त्यात केवळ स्वरतालांच्या रोचकतेची अपेक्षा करतात ते नुसते मीठ खाण्याची चूक करीत असतात.

कलृति असाही अर्थ दिलेला आहे. तसेच Art lies in concealing art या उक्तीत art कृत्रिम असतेच. पण तो कृत्रिमपणा खऱ्या कलेत भासतच नाही असे म्हणून कलेतील कृत्रिमतेचे यथार्थ स्वरूप दाखविलेले आहे.

गणवृत्ते अत्यन्त बांधीव असतात, त्यात प्रसादगुणाने युक्त अशी रचना करणे कठिण असते. संस्कृत भाषेत एकाच अर्थाचे अनेक शब्द असतात. विभक्ती, संधि इत्यादिका मुळे शब्दांच्या मात्राबन्धात फरक पडतो. याचा उपयोग करून गणवृत्तात रचना करता येते. उदाहरणार्थ वियोगिनी वृत्तात रचना दिनकर हा शब्द कुठेच बसत नाही, पण त्याऐवजी रवि वा सूर्य हा शब्द वापरून छन्दाच्या नियमांची पूर्ति करता येते. पण विशेषनामांची अडचण उरतेच. दिनकर या शब्दाप्रमाणेच दशरथ हा शब्द देखील वियोगिनी वृत्तात बसत नाही. या अडचणीचा परिहार करण्यासाठी कालिदासाने उखाण्याच्या पद्धतीचा अवलंब केला आहे. 'दशरात रश्मीप्रमाणे म्हणजे सहस्रकिरणाप्रमाणे तेजस्वी, दशदिशांमध्ये विधुत, दशकण्डाचा शरू जो राम त्याच्या पितृत्वाचा मान लाभलेला व ज्याच्या नावात रथाच्या पूर्वी दश आहे अशा पुत्राला अजाने जन्म दिला' तात्पर्य विशिष्ट वृत्तात विशिष्ट शब्द बसतच नाही या पर्यायामुळे शब्दांची मोडतोड न करता उखाणा वा पर्यायोक्त अलंकार साधण्याची कालिदासाने ती संधी मानली. ही कृत्रीमता आहे असे मानले तर उखाणा हा प्रकारच कृत्रिम व अकलात्मक मानावा लागेल.

गणवृत्तातील मराठी कवींचा कोण्डमारा

विभक्तिरूपांचा उपयोग करून छन्दात न बसणारे शब्द बसविल्याचे उदाहरण मेघदूतात सापडते. उज्जयिनी हा शब्द मन्दाक्रान्ता वृत्तात बसत नाही, पण कालिदासाने उज्जयिन्याः अशी षष्ठी वापरून दि या अक्षराची एक मात्रा दोन मात्रात परिवर्तित केली व उज्जयिनी हे नाव मन्दाक्रान्ता वृत्तात सहजतेने बसवले. मराठीत ही सोय नसल्यामुळे मेघदूताच्या मन्दाक्रान्ता वृत्तातील भाषान्तरात उज्जनी वगैरे नाव वापरून उज्जयिनी या नावाची तोडफोड करावी लागली. संस्कृतात एकाच व्यक्तीची नावे एके ठिकाणी पडवितरथ म्हटले आहे. अशा शब्द वैपुल्यामुळे देखील संस्कृत रचनेसाठी गणवृत्ते फारशी गैरसोयीची नाहीत. पण मराठीत दशरथाला पडवितरथ म्हटल्याने क्लृप्ततेचा दोष येतो.

एकूण गणवृत्ते मराठीला सोयीची नाहीत. त्यांच्यात सुबोध व कर्ममधुर रचना करणे कठिण आहे. न्हस्वदिर्घाची ओठाताण वा शब्दांचे विकृतीकरण केल्याखेरीज ही रचना दुष्कर चंद्रशेखरांसारख्या 'घोटीव' रचनेसाठी प्रसिद्ध असलेल्या कवीने देखील 'बसोनी वायूच्या अतिचपल 'वेगोयुत' रथी अशा ओळी लिहिल्या आहेत. वेगयुत या शब्दाचे वेगोयुत असे रूप मराठीत होत नाही. केवळ छन्दो भंग टाळण्यासाठी मापाचे मप करण्याचा हा प्रकार झाला. तेव्हा मराठीच्या कायेवर गणवृत्ताचा साज फिट बसत नाही म्हणून या साजाला कृत्रिम म्हणता येईल. पण संस्कृतला तो साज कृत्रिम नसून शोभायमानच आहे. मात्राक्रमांच्या

कलेचा भास न होऊ देणे म्हणजे कला

तेव्हा संस्कृत काव्याचा आस्वाद ध्यायचा असेल तर पठणकाव्य गायनापेक्षा वेगळे असलेले पठण हा प्रकार समजून घेतला पाहिजे. अशा पठणासाठी छन्दोबद्धता आवश्यक आहे. या छन्दोबद्धतेवर कृत्रिमतेचा आरोप करण्यात आला आहे. छन्द दोन प्रकारचे असतात [१] मात्रा-छन्द व [२] गणवृत्त. मात्रा छन्दात मात्रांची संख्या ठरलेली असली तरी मात्रांचा क्रम ठरलेला नसतो. म्हणजे या छन्दात रचना करायला जास्त मोकळेपणा असतो. गणवृत्तात मात्रांचा क्रमही ठरलेला असल्यामुळे तो अधिक बांधीव असतो व त्यात रचना करणे कठीण जाते. अशा तऱ्हेचे मात्रांचे नियम पाळून व्यवहारात कोणी बोलत नाही म्हणून छन्दोबद्ध काव्य कृत्रिम आहे असे म्हटले तर मुक्त छन्दात कोणी बोलत नाही, वा इंग्रजी काव्याच्या छन्दात कोणताही इंग्रज भाषण करीत नाही म्हणून या रचनांनाही कृत्रिम म्हणावे लागेल. कोणतीही कला कृत्रिम असणारच. चेम्बर्सच्या कोशात art शब्दाचा artifice म्हणजे

बन्धनामुळे रचना करणे कठिण गेले तरी कविता वाचणाऱ्याला संगीताचे मुळीच अंग नसले तरी केवळ छन्दाच्या शुद्ध वाचनाने त्याची चाल सहज लागते व चालीमुळे अर्थ अधिक प्रभावी होतो.

सर्कस हीही कळाच आहे

केवळ काटेकोर बन्धने पाळण्यामुळे कलेला कृत्रिम म्हणता येत नाही. ती बंधने सौंदर्यपोषक आहेत की नाही हा मुख्य प्रश्न आहे. चाल लावून परिणाम साधण्यासाठी काव्यात पद्याचा आश्रय केला जातो, केवळ कठिण रचना करवून स्वतःच्या सामर्थ्याचा प्रत्यय आणून देणे हा सर्कशीचा हेतु त्यात नसतो.

केवळ कठिण करामत करणे हाच काही संस्कृत काव्यांचा हेतु असतो. एकाच रचनेतून वेगवेगळे अर्थ काढून दोन किंवा तीन वेगवेगळ्या कथा कथन केल्या जातील अशी द्रव्याश्रय वा व्याश्रय काव्ये संस्कृतात आहेत. राघव पाण्डवीय या काव्यात एक अर्थ केल्याने रामायणाची कथा होते व दुसरा अर्थ केल्याने महाभारताची कथा होते. आपल्या भाषाप्रभुत्वाने वाचकाला विस्मित करणे असाच सर्कशी सारखा हेतु असावा. वर रामायणकथा व महाभारतकथा स्वतंत्रपणे काव्यमय होण्याचा संभव कमी होतो. पण अशी काव्ये वाचताना आनंद अनुभवणे हाच वाचकाचा हेतु असला पाहिजे. सर्कस ही देखील कला आहे. सर्कशीतील हालचाली जीवनात कधीही न दिसणाऱ्या व म्हणून कृत्रिम असल्या तरी सर्कस ही कला नाही असे म्हणता येणार नाही. जीवनात कधीही न दिसणाऱ्या कठिण हालचाली करणे हाच मुळी सर्कस या कलेचा हेतु आहे.

' बस तु मौन्यपणे अथवा उगा '

तात्पर्य पाळण्यास कठिण अशी बन्धने असणे हे कृत्रिमतेचे लक्षण नाही. कलाजन्य आनंद देण्याच्या दृष्टीने ती सहाय्यभूत आहेत, की नाही यावर त्यांची कलात्मकता वा कृत्रिमता अवलम्बून आहे. पण असा आनंद देणारी बन्धने पाळताना ती पाळणे हाच केवळ एक मात्र हेतु राहिला तर कृत्रिमता निर्माण होते. जसे बस तु मौन्यपणे अथवा उगा ' या ओळीत द्रुतविलांबिताचा मात्राक्रम पाळणे एवढा एकच उद्देश साधला आहे. तो साधण्यासाठी ' तू 'चे ' तु ' मौन्य या भाववाचक रूपाला पुनः पणा हे निरर्थक भाववाचक जोडलेले व पुनः मौन याच अर्थाचा उगा हा शब्द घालून निरर्थक पुनरुक्ति अशा अरोचक क्लृप्त्या योजण्यात आल्या आहेत तसेच मलखाम्बावरील कठिण उडी एकदा साधली, पण ती साधताना हे मला कसे साधले म्हणून आधी रडारड केली. नंतर दहा वेळा घडपड केली व अकराव्या वेळा उडी साधली पण पाय मोडून घेतला तर त्या उडीला सर्कशीच्या कलेत काही स्थान उरणार नाही. कठिण काम सहजतेने करणे म्हणजे सर्कस काटेकोर वृत्तात सहज रचना करणे हे काव्यपोषक. कठिण कामात सहजता आणणे हे कलेचे स्वरूप आहे. ती आली नाही तर कृत्रिमतेचा दोष निर्माण होतो.

शैलीचे प्राधान्य

पुराणोत्तर संस्कृत काव्याला कृत्रिम म्हणण्याचे दुसरे कारण असे की रामायण महाभारतादि ग्रंथात कथेचे वा विषयाचे प्राधान्य

नाही. उलट पुराणोत्तर संस्कृत वाङ्मयात कथा व विषय बहुधा पूर्वीच्याच वाङ्मयातून घेतलेले व सर्वांना परिचित असे असतात. शिशुपालवधाची कथा कळावी म्हणून कोणी शिशुपालवध वाचीत नाही व नीतिशास्त्राचे पाठ घेण्यासाठी त्यात वाणीलेली यादव सभेतील चर्चा कोणी विचारात घेत नाही. ज्याला हे करायचे आहे तो सरळ महाभारतच वाचील. शिशुपालवध वाचणारा, माघाचे भाषाप्रभुत्व, पदलालित्य, कल्पनावलासवर्णन चातुरी इत्यादि गुणांचा आनंद लुटण्यासाठी ते वाचतो. शिशुपालवधाची कथा त्याला आधीच माहित असते.

पुराणोत्तर संस्कृत काव्यात याप्रमाणे शैली महत्त्वाची असते. विषयाचे महत्त्व नसते. या दृष्टीने ' कलेसाठी कला ' असते, अशा कलेला कृत्रिम म्हणावयाचे तर एखाद्या इमारती वरील नक्षीकामाला कृत्रिम म्हणावे लागेल, नक्षीकामाचा त्या इमारतीची मजबुती, शीतोष्णापासून रक्षण करण्याची क्षमता, मुसळधार पावसात देखील छपराखालील भाग कोरडा ठेवण्याइतका पाणीबन्दपणा वगैरे उपयोगी गुण वाढवण्यासाठी काहीच उपयोग नसतो. शिवाय नक्षीकामासारख्या आकृती निसर्गात कोठेच दिसत नाहीत, तेव्हा इमारतीच्या उद्देशाशी असंबद्ध असणे व अनैसर्गिक असणे या दोन्ही दृष्टींनी हे नक्षीकाम कृत्रिम असते. पण कृत्रीमता हा दोष आहे म्हणून इमारतीवर नक्षीकाम नसावेच असे कोणी म्हटल्यास ते कितपत सयुक्तिक होईल ?

साचळेले नाही, कुठे गोलाकार काढण्याचा प्रयत्न असून गोलाकार बरोबर निघालेला नाही, कुठे रेषेची जाडी एकसारखी नाही, असे दिसून नक्षीतील कृत्रिमता झाली. अशी कृत्रिमता अर्थात्च कलाबाह्य असते.

पुराणोत्तर संस्कृत काव्याचा आदर्श नक्षीदार शिल्प हा आहे. ज्यात मुळीच नक्षी नाही असे समतल शिल्प देखील सुन्दर दिसू शकते. शिल्पाची तीक्ष्ण एक शैली आहे. तिच्यावर नक्षीकाम नसले तरी ती कृत्रिम नाही असे म्हणता येणार नाही. कारण निसर्गात तसा समतल शिल्पही कृत्रिम व नक्षीपार शिल्पही कृत्रिम. या दोन स्वतंत्र शैली आहेत, त्यातली एकच कलात्मक व दुसरी कलात्मक नाही हे म्हणणे बरोबर नाही.

तूप घशात ओतणे

कृत्रिमतेत सहजता म्हणजे कला या तत्त्वाचा भंग कसा होतो याची काही उदाहरणे पाहू. अनुप्रास कृत्रिम असतात. पण ते अर्थ-पोषक रीतीने वापरले की कलात्मक होतात, अर्थपोषणाकडे लक्ष न देता ओढूनताणून आणले की रसहानि करतात. उदाहरणार्थ 'दिल्ली बल्लभ पाणि पल्लव तले नीतं नवीनं वयः' दिल्लीबल्लभाच्या पाणि-पल्लवाखाली तारुण्य व्यतीत केले. जगन्नाथ पण्डिताचे घन्योद्गार पहा. या तल्ल हे अक्षर तीनदा आले आहे की या ओळीतला एकही शब्द अनुप्रास साधण्यासाठी ओढून ताणून आणलेला आहे असे वाटत नाही. कानांना ल या अक्षराच्या तालबद्ध आवृत्तीने एक सुखद अनुभव येतो. उलट मोरोपताची खालील आर्या पहा:-

तू जेवि देवकीला भेटसि तैसेच भेट आतेला ।

आम्हाहुनि तूचि अधिक, घृत सोडून कोण करिल आ तेला

येथे केवळ अन्यानुप्रास साधण्यासाठी आतेल या पहिल्या ओळीतील शब्दाची दुसऱ्या ओळीत आ, तेला अशी चिरफाड केली आहे. हे स्पष्ट जाणवते 'तूप सोडून तेलासाठी कोण आ वासील' असा शब्दप्रयोग कधीच वापरला जात नाही. भाण्डयाला तोड लागू म्हणून ज्या प्रमाणे काही लोक आ वासून कोणीच तूप वा तेल पीत नाही. अशातऱ्हेने ओढूनताणून आणलेले अनुप्रास, वर्णांची आवृत्ति साधली तरी कर्णसुखद वाटू शकत नाहीत.

'कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ।' या कालिदासाच्या ओळीवरही काही लोक येथे केवळ अनुप्रास साधण्यासाठी नि कुम्भाचे नाव ओढून ताणून आणले आहे असा आक्षेप लागू होण्यासाठी कालिदासाच्या काळी, कुम्भोदर व निकुम्भ ही जोडी, रामलक्ष्मण, कृष्णार्जुन यांच्याप्रमाणे परस्पर स्नेहासाठी प्रसिद्ध नव्हती असे सिद्ध करावे लागेल. तशी ती प्रसिद्ध नव्हती असे सिद्ध करावे लागेल. तशी ती प्रसिद्ध असल्याशिवाय कालिदासासारखा साक्षेपी कवि केवळ अनुप्रास साधण्यासाठी 'कुम्भोदर नाम निकुम्भमित्रम्' अशी योजना करणार नाही.

मदुरा व राष्ट्रपातभवन

येथे नक्षीकामाची कृत्रिमता व नक्षी कामातील या दोन गोष्टीत फरक केला पाहिजे. नक्षीकाम बोलून चालून कृत्रिम असते, निसर्गात अंगदी तशा आकाराचे काहीच नसते. पण ते कृत्रिम असले तरी सुंदर असते असा अनुभव आहे. पण हेच नक्षीकाम सहजपणे